

SABİT RƏHMANIN DRAM DİLİNİN FRAZELOGİYASI

Sabit Rəhman Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun əsərləri dərin mənəvi məzmunu, incə yumor hissi və obrazlarının həyatiliyi ilə seçilir. Rəhman, ədəbi fəaliyyətində xüsusilə dramaturgiya sahəsində unikal iz qoymuş və Azərbaycan teatrının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun komediyaları milli düşüncə və mədəniyyətin zəngin elementlərini özündə ehtiva edərək, sosial və ailə problemlərini ustalıqla əks etdirir.

Sabit Rəhmanın dilə yanaşması xüsusi diqqətə layiqdir. O, gündəlik danışq dilini sənətə çevirmək bacarığı ilə seçilirdi. Onun əsərlərində frazeoloji birləşmələrə tez-tez rast gəlinir ki, bu da həm obrazların xarakterini, həm də dövrün koloritini daha aydın təsvir etməyə xidmət edir. Rəhman, dil vasitəsilə cəmiyyətin sosial problemlərini ustalıqla ironiya və satira kontekstində təqdim edərək, öz yaradıcılığını oxucular və tamaşaçılar üçün daha təsirli və yadda qalan edir.

Bu məqalədə Sabit Rəhmanın əsərlərindəki frazeoloji birləşmələrin istifadəsi araşdırılacaq və onların obrazların təəssümündə, həmçinin məzmunun ifadəsindəki roluna nəzər salınacaq. Beləliklə, müəllifin dramaturgiya dilindəki özünəməxsusluğunu dərinliklə təhlil etmək imkanı yaranacaq.

Leksikologiyanın tədqiqat sahələrindən biri də frazeologiyadır. Dilçilikdə “frazeologiya” termininə olan yanaşmalar fərqli və müxtəlif olub, onun birmənalı tərfi verilməyib. Məsələn, A.Əfəndiyev “Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr” (Bakı, 1974) kitabında qeyd edir ki, frazeologiya frazeoloji birləşmələri öyrənən dilçilik sahəsidir. Alimə görə, frazeologiya dilin sabit birləşmələr sistemini əhatə edir və onların həm semantik, həm də struktur xüsusiyyətlərini araşdırır.

T.Hacıyev “Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (Bakı, 1984) kitabında Frazeologiyayı, əsasən, mənasi bütövlükdə müstəqil sözlərdən fərqlənən ifadələri öyrənən sahə kimi qeyd edir.

İ.Kazımov isə “Dil və mədəniyyət: Frazeologiyanın rolu” (Bakı, 1997) kitabında frazeologiyayı sabit ifadələrdən ibarət olan söz birləşmələrinin dilə daxil etdiyi obrazlılığı, emosional tonu və milli xüsusiyyətləri öyrənən bir elm sahəsi kimi dəyərləndirir.

Frazeoloji vahidlər haqqında olan tədqiqatlar həm dilçilik, həm də ədəbiyyat sahəsində yazıçıların yaradıcılıqlarına müraciət olunaraq aparılır. Bu da frazeologiyanın tədqiq dairəsini bir qədər genişləndirir. Təqdirə layiq haldır ki, son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində şair və yazıçıların dilinin frazeologiyası ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə maraqlı tədqiqatlar aparılmış, əsərlər yazılmışdır. Eyni zamanda bədii əsərin frazeoloji materiallarının tədqiqi şair və yazıçının ümumixalq frazeologiyasından necə istifadə etdiyini, ifadənin semantik imkanlarının necə nəzərə alındığını müəyyənləşdirməyə də xidmət edir.

Görkəmli sənətkarlarımız həm dildə hazır şəkildə mövcud olan ənənəvi ifadələrdən bəhrələnmiş, həm də yeni frazeoloji birləşmələr yaratmışlar. Sənətkarların dilində rast gəlinən bu yeni frazeoloji vahidlər frazeoloji novatorluq baxımından dilimizin potensial imkanlarını üzə çıxarmağa da kömək rolunu oynamışdır. Frazeoloji novatorluğun uğuru onun xalq düşüncəsindən bəhrələnməyidir. Bununla yanaşı ədəbi dil tarixinin bu və ya digər mərhələsində işlənmiş frazeoloji vahidlərin sistemli tədqiqi ədəbi dilin həmin dövrdəki inkişaf səviyyəsi haqqında da aydın təsəvvür yaratmağa yardımcı vasitələrdəndir. Sabit Rəhman dramaturgiyasında da frazeologizmlərin bir çox üslubi imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir.

Hər bir yazıçının, şairin dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır və əsərləri öz üslubuna görə fərqlənir. “Frazeologizmlərin müxtəlif mənə çalarlarını tuta bilmək bacarığı dilin bütün potensiallığını hərəkətə gətirir. Frazeoloji novatorluq xalq təfəkkürü və xalq dilindən mayalanır. Ən əsası da budur ki, frazeoloji novatorluq nəyinsə naminə süni surətdə işlədilmir, onlar daha çox şeirin ümumi ruhunda doğur” [4, s. 140].

Sabit Rəhman yaradıcılığında frazeoloji birləşmələrə nəzər salarkən mütləq Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələrə olan baxış bucağını da dəyərləndirmək lazımdır. Çünki bu sahəylə bağlı, xüsusilə, hansı söz qruplarının frazeoloji birləşmələrə aid edilməsi məsələsi Azərbaycan dilçiliyində mübahisəli mövzulardan olmuşdur. Məsələn, A.Əfəndiyevə görə, frazeologiya yalnız sabit birləşmələri əhatə edir. O, frazeoloji birləşmələrin sabitliyi və onların mənasının komponentlərin birbaşa mənası ilə izah olunmadığını əsas götürür.

F.Cəlilov frazeologiyayı yalnız sabit birləşmələrlə məhdudlaşdırmır, həm də deyimlər, zərb-məsəllər və idiomatik ifadələri də frazeologiyanın tədqiqat obyektinə daxil edir. O, frazeologiyanın dilin bütün sabit və məcazi ifadələrini əhatə etməli olduğunu vurğulayır.

S.Cəfərov atalar sözlərini və zərb məsəlləri frazeologiya bölməsində araşdırmışdır. O, fikrini əsaslandıraraq yazır: “Bütün atalar sözləri həyati hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir” [2, s. 117].

H.Bayramovun fikrinə görə, “atalar sözlərinin frazeologiyaya aid edilməsinin heç bir elmi əsasları yoxdur” [1, s. 44].

“A.Qurbanov isə nəinki atalar sözlərini, hətta bədii əsərlərdən sitatları belə frazeologiyaya aid edir” [5, s. 367]. Z.Əlizadə isə tədqiqatlarında yazır: “Atalar sözləri və zərb məsəllər frazeologiya sisteminə xüsusi lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir” [3, s. 79]. Bu tip birləşmələr dildə paremioloji-frazeoloji vahidlət adlanır. Paremioloji-frazeoloji vahidlər (atalar sözləri və məsəllər, paremiyalar, aforizmlər) hər bir dilin sabit mənəli cümlətipli ifadələrin məcmusu və hazır konseptual fikir resurslarını təmin edir. Məsələn: “*Dayanın görək, hər*

dəlləyin alinə saqqal verməyə” [7, s. 25], *Yüz gün yaraq, bir gün gərək*” [7, s. 51], *“Yenə at suyudur. Deyir, qatıq tökülsə yeri qalar, ayran tökülsə nəyi qalar?”* [7, s. 55], *“Ağaclar baş tərpadəndə söyüd deyər, mən də, mən də”* [7, s. 62], *“Dərd xalvar ilə gələr, misqal ilə çıxar”* [7, s. 69], *“Elin ağzı torba deyil ki, büzəsən”* [7, s. 71], *“Od olan yerdən tüstü çıxar”* [7, s. 73], *“Evdə dirilik varsa, düşmən də ocağı sönmüş olar”* [7, s. 82] və s. nümunələr də Sabit Rəhman yaradıcılığında rast gəlinən bəzi paremioloji frazeoloji birləşmələrə nümunə göstərilə bilər.

Dilçilikdə mübahisələrə səbəb olmasına baxmayaraq bəzi tədqiqatçılar tərəfindən bədii təsvir və ifadə vasitələri rolunda çıxış edən birləşmələr də frazeoloji vahidlər sırasından sayılmışdır. Məsələn: *“Sözümü findıq kimi sındırıb içindən ləpə çıxartmayın”* [6, s. 25]. Sabit Rəhman yaradıcılığında olan bu frazeoloji vahid təşbeh vasitəsilə, “kimi” qoşmasından istifadə edilərək yaradılmışdır. Bu frazeoloji vahidə dildə “sözdən söz çıxartmaq” formasında da rast gəlinir.

“Düz beş ildir ki, bir canlar alan afət mənim ürəyimi qıfıllayıb, açarını da özüylə aparıb” [7, s. 39]. Bu nümunədə də müəllif yarı “canlar alan afət”ə bənzədən təşbehdən istifadə etmişdir. Eyni zamanda bu nümunədə mübaliğəyə də rast gəlinir.

“Bir papaq elasəm, bütün Bakı bir-birinə dəyər” [7, s. 55]. Bu nümunədə isə müəllif mübaliğə yaratmışdır. Eyni zamanda *“bir papaq etmək”* ifadəsindən də istifadə olunmuşdur.

“Ay mənim ruhumun qaravulçusu” [7, s. 92]. Bu nümunədə qəhrəman sevgilisini “*ruhumun qaravulçusu*”na bənzədən təşbeh yaratmışdır.

“Sən çiçək kimi gözəlsən, amma tikanların çox” [7, s. 85] “Nişanlı qız” əsərindən verilmiş bu nümunədə kimi qoşmasıyla həm təşbeh yaradılmış, həm də “çiçək-tikan” sözləriylə bədii təzad yaradılmışdır. *“Pulemyot kimi düzürsən bir-birinin ardına”* [7, s. 94]. Bu nümunədə də “*pulemyot kimi*” ifadəsiylə təşbeh yaradılmışdır. *“Bəs bu plan niyə dönüb xərcəngə, günü gündən geri gedir?”* [7, s. 98]. Bu ifadədə isə təşbehə yazıçı tərəfindən işlərin tərs getməsi xərcəngin yerinə bənzədilmişdir. *“Oğlum, işığı sönmən çıraq kimisən- işıq verib amma yolu tapmayan”* [7, s. 99]. *“Böyük adam olmaq üçün gərək balaca adamların dərdinə baxmayasan”* [7, s. 100].

Dramaturq eyni zamanda mövcud olan frazeologizmlərdə yeni dəyişmələr də etmişdir. Bununla yazıçı bir qədər dəyişdirilmiş frazeoloji vahidlər yaratmaqla həm dram əsərinin dilini daha da maraqlı etmiş, həm personajın nitqini tipikləşdirmiş, həm də hadisələrin cərəyan etdiyi dövr haqqında da müəyyən fikir formalaşdırmışdır.

Məsələn: *“Mənim çörəyim də bu çotkədən çıxır”* [7, s. 23]. Bu frazeoloji vahid indiki dövrdə müxtəlif formalarda işlənsə də, əsərdə işlənməsi həm obrazın dilini tipikləşdirmək üçün, bilavasitə onun gördüyü işlə əlaqələndirilərək ortaya çıxmışdır.

“Demək olar ki, əgər zavxoz dili ilə desək, bizim ikimizin də söz inventarımız qurtarıb?” [7, s. 98]. Sabit Rəhman yaradıcılığında işlənən bu nümunə isə birbaşa yazıldığı dövrlə əlaqəli olub, aid olduğu dövrün dil və üslub xüsusiyyətlərini açıq şəkildə özündə əks etdirən vahidlərdəndir. Buradan bu ifadənin sovet dövründə zavxoz mühitinə birbaşa aid olması açıq şəkildə aydındır.

Eyni zamanda yazıçı frazeoloji vahidlər daxilində bəzi dəyişikliklər edərək həmin dövrün leksikasına, dil xüsusiyyətlərinə də diqqət çəkmişdir. Həmçinin burada frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantlarına da rast gəlinmişdir. Məsələn: *“Arvad yıxan evi fəlakətə remont edə bilməz”* [7, s. 23]. Burada “*remont*” sözü ifadəyə yazıçı tərəfindən əlavə edilmişdir. *“Lap ağılının yerini itirmişəm”* [7, s. 22]. Əslində isə bu nümunə dildə daha çox *“Lap ağılını itirmişəm”* kimi istifadə olunur. *“Sizə bir toy tutacam ki, ananızdan əməliyyatınız sünd burnunuzdan qaynaya-qaynaya gələcək”* [7, s. 37]. Bu nümunədə müəllif tərəfindən frazeoloji vahidə “*qaynaya-qaynaya*” sözü əlavə edilmişdir. *“Sənin ağılın başqa yerlərdə səyahət eləyir”* [7, s. 96]. Bu ifadə isə dildə daha çox *“Ağılın başqa yerdədir”* formasında istifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 174 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
3. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı. 1985. 245 s.
4. Hüseynov M. Poetik frazeologiya. Bakı, 2013, 169 s.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1985, 450 s.
6. Sabit R. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 312 s.

Açar söz: frazeologiya, frazeoloji vahidlər, bədii təsvir və ifadə vasitələri, paremiologiya.

Ключевые слова: прафеология, прафеологические единицы, художественные изобразительно-выразительные средства, паремиялогия.

Keyword: phraseology, phraseological units, artistic representation and means of expression, paremiology.

Фразеология драматического языка Сабита Рахмана

Резюме

Данная научная статья посвящена фразеологии драматического языка Сабита Рахмана и анализирует использование фразеологических единиц для усиления художественной выразительности. Фразеология, важная область лингвистики, изучает устойчивые выражения, передающие значения, выходящие за пределы их буквального понимания. Азербайджанская фразеология богата, и писатели, включая Рахмана, использовали как традиционные, так и новые выражения, отражая общественные ценности и индивидуальное творчество. Творчество Рахмана особенно примечательно как традиционным, так и новаторским использованием фразеологических единиц, что проявляется в его пьесах.

В статье показано, как фразеологизмы в произведениях Рахмана не только подчеркивают эмоциональные состояния и действия, но и выявляют более широкие языковые закономерности. Рахман обогащает язык, создавая новые или изменяя существующие выражения, что придает речи персонажей аутентичность и делает ее более релевантной в определенных социальных контекстах. Кроме того, рассматривается продолжающийся спор в азербайджанской лингвистике относительно того, какие фразы следует считать фразеологическими единицами.

Phraseology of Sabit Rahman's Dramatic Language

Summery

This research article delves into the phraseology of Sabit Rahman's dramatic language, analyzing how phraseological expressions are used to enhance artistic representation. Phraseology, a crucial area of linguistics, studies set expressions that convey meanings beyond their literal interpretations. Azerbaijani phraseology is rich, with writers historically contributing new expressions while utilizing traditional ones, reflecting societal values and individual creativity. Rahman's work is notable for both traditional and innovative use of phraseological units, particularly in his plays. His expressions often carry stylistic and cultural nuances, contributing to character development and reflecting the historical period in which his works were written.

The article examines how phraseological expressions in Rahman's work not only highlight emotional states and actions but also reveal broader linguistic patterns. By modifying existing expressions or creating new ones, Rahman enriches the language, aligning it with specific social contexts and making his characters' speech more authentic and contextually relevant. Furthermore, the study considers the ongoing debate in Azerbaijani linguistics regarding which phrases qualify as phraseological units, with references to proverbs and sayings that some researchers include under this category. Rahman's creative adjustments to these units underscore his linguistic skill and deepen the expressive power of his dramatic language.

Elmi rəhbər: dos. Mehriban Əlizadə